

РОЗДІЛ 2 МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 352.07:355/359.07

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.7>

Тарасенко Тетяна Миколаївна,

доктор наук з державного управління, доцент,

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-2713-6990

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS FOR LOCAL SELF-GOVERNMENT ACTIVITY UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW: OPPORTUNITIES AND RESTRICTIONS

У статті розкрито організаційно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану та виявлено основні наслідки його впливу на місцеве самоврядування. Досліджено зміни сучасного українського законодавства щодо визначення повноважень органів місцевого самоврядування у галузі оборонної роботи, їх ролі як суб'єкту цивільної складової територіальної оборони. Простежено основні кроки зі створення тимчасових державних органів влади: військово-цивільних та військових адміністрацій, як елементів військової організації управління. Особливу увагу приділено розгляду компетенції військових адміністрацій на різних рівнях адміністративно-територіального устрою щодо реалізації повноважень органів місцевого самоврядування. Підтверджено, що одним із найбільш гострих питань, зумовлених воєнним станом, є визначення чіткого переліку підстав припинення діяльності органів місцевого самоврядування. Розкрито напрями наукового дискурсу щодо розгляду особливостей функціонування місцевого самоврядування в цей період: обмеження місцевого самоврядування; запровадження нових форм місцевого самоврядування на основі створення військових елементів управління, залучених до вирішення питань місцевого значення; можливості реалізації права територіальних громад на місцеве самоврядування в демократичній державі в умовах війни. Серед головних наслідків війни виявлено активізацію підтримки місцевого самоврядування в Україні на європейському рівні, зростаючу роль місцевих лідерів, зростання рівня довіри населення до влади під впливом патріотичного, морального лідерства виборних осіб органів місцевого самоврядування. Підкреслено важливість зосередження уваги на формуванні відповідних воєнному стану організаційно-правових основ діяльності органів місцевого самоврядування як засобу посилення оборонної ефективності держави та забезпечення необхідних умов життєдіяльності місцевого населення. Подальші наукові пошуки пов'язуються з визначенням перспектив розвитку системи місцевого самоврядування в повоєнний період.

Ключові слова: повноваження представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування, військова адміністрація, військово-цивільна адміністрація, місцеві лідери, правовий режим воєнного стану, елементи військової організації управління.

The article reveals the organizational and legal basis for local self-government activity under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine and identifies main consequences of its impact on local self-government. The changes of current Ukrainian legislation on the definition of powers of local self-government bodies in the field of defense, their role as a subject of the civil component of territorial defense are studied. The main steps in the creation of temporary state authorities – military-civil and military administrations as elements of the military organization of government are traced. Particular attention is paid to the competence of military administrations at different levels of the administrative-territorial system in terms of implementation of local self-government powers. It is confirmed that one of the most pressing issues caused by martial law is determination of clear list of grounds for termination of local self-government bodies operations. The directions of scientific discourse on the peculiarities of functioning of local self-government in this period are revealed: restrictions on local self-government; introduction of new forms of local self-government on the basis of creation of the military elements of management involved in the decision of questions of local value; opportunities for the realization of the right of territorial communities to

local self-government in a democratic state under the conditions of war. Among the main consequences of the war there are identified the intensification of support of local self-government in Ukraine at the European level, the spreading role of local leaders, increase of public confidence in government under the influence of patriotic, moral leadership of elected representatives of local self-government bodies. The importance of focusing on the formation of the organizational and legal basis of local self-government as a mean of strengthening the defense effectiveness of the state and ensuring the required living conditions for local population is emphasized. Further scientific inquiries are related to the need to determine the prospects for the development of local self-government system within the postwar period.

Key words: *powers of representative and executive bodies of local self-government, military administration, military-civil administration, local leaders, legal regime of martial law, elements of military organization of government.*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна переживає один із найбільш складних періодів в історії держави. В умовах військової агресії РФ проти України постало завдання перебудови системи органів публічної влади на військові рейки, забезпечення їх належного функціонування в умовах війни. «Національний спротив», «рух опору», «територіальна оборона», «військова адміністрація» стали усталеними поняттями цього часу, які відображують сутність процесів перебудови системи публічної влади в умовах протистояння військовій агресії.

В цих надскладних умовах важливим завданням є забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування, на які покладається вирішення значної частини суспільних справ. Досвід діяльності органів місцевого самоврядування у цей час викликає значний дослідницький інтерес з точки зору осмислення основних викликів та пошуку відповіді на питання як забезпечити вирішення основних питань місцевого значення в умовах воєнного стану.

Незважаючи на те, що Україна вже досить тривалий період має досвід запровадження особливого порядку місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, проблема функціонування публічної самоврядної влади цього періоду не знайшла широкого висвітлення в наукових публікаціях. До проблематики територіальної організації влади в умовах воєнних дій у своїх публікаціях зверталися Е. Тітко [1], О. Сікорський [2], М. Ануфрієв [3], В. Шевченко [4]. Головну увагу науковців приділено розкриттю особливостей статусу військово-цивільних адміністрацій, їх ролі в територіальній організації влади, реалізації повноважень з питань безпеки, забезпеченні умов життєдіяльності місцевого населення. Питання специфіки цивільно-військових відносин, засобів їх регулювання знаходить висвітлення у дослідженнях О. Бериславської [5], В. Яценка [6], правове регулювання військового управління розглядається в публікаціях С. Мельника [7 – 8]. В умовах запровадження нових тимчасових форм військового управління, поширення їх на всі регіони України, виникає потреба більш глибокого вивчення особливостей здійснення

завдань місцевого самоврядування, можливостей та обмежень самоврядної влади в умовах воєнного стану в сучасній демократичній державі.

Мета статті. Метою статті є розкриття організаційно-правових засад діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та визначення основних наслідків його впливу на здійснення місцевого самоврядування як форму публічної влади.

Серед основних змін останнього часу в місцевому самоврядуванні слід назвати розширення делегованих повноважень органів місцевого самоврядування у галузі оборонної роботи. Прийняття Закону України «Про основи національного спротиву» в 2021 р. мало наслідком внесення важливих змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [9]. Так, з 1 січня 2022 р. введено в дію положення про віднесення до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад делегованих повноважень щодо здійснення заходів з підготовки населення до участі в русі національного спротиву, підготовки і подання відповідним районним / обласним радам пропозицій до цільових місцевих програм підготовки населення до участі в русі національного спротиву, участі в організації їх виконання (стаття 36) [10]. У широкому сенсі йдеться про посилення значення місцевого самоврядування у вирішенні окремих завдань держави щодо забезпечення безпеки життєдіяльності територіальних громад. На рівні районної та обласної ради до переліку повноважень включено затвердження програм підготовки територіальної оборони та населення України до участі в русі національного спротиву відповідно району, області та здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; проведення заходів щодо популяризації служби у військовому резерві (стаття 43) [10]. Питання підготовки і внесення на розгляд ради проектів зазначених цільових місцевих програм віднесено до переліку тих повноважень, які районні та обласні ради делегують місцевим державним адміністраціям (стаття 44) [10].

Важливим для визначення ролі місцевого самоврядування у цей період є те, що органи місцевого самоврядування отримали статус суб'єкта цивільної складової територіальної оборони. Створення умов для безпечного функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів військового управління визначено одним із головних завдань організації територіальної оборони [9]. Забезпечення фінансування заходів територіальної оборони місцевого значення покладено на обласні та районні ради, на сільські, селищні, міські ради – фінансування заходів національного спротиву місцевого значення й підготовку громадян до національного спротиву [9]. Із введенням 24 лютого 2022 р. воєнного стану ключовим завданням органів місцевого самоврядування, обласних та Київської міської державної адміністрації стало створення рад оборони й сприяння військовому командуванню у забезпеченні вимог правового режиму воєнного стану [11–12]. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану покладено на Раду національної безпеки і оборони України [13].

Проте питання обсягу повноважень органів місцевого самоврядування у сфері вирішення питань територіальної оборони потребує окремого розгляду. Так, у проєкті Закону «Про територіальну оборону» визначено основні питання щодо цього, у той же час, експерти висловлюють низку зауважень до законопроєкту, серед яких слід назвати такі: недостатня узгодженість положень проєкту щодо участі органів місцевого самоврядування у вирішенні питань територіальної оборони, їх суперечність із конституційно-правовими основами їх діяльності; конфлікт повноважень (дублювання) районних та обласних рад, порядку їх здійснення [21]. Окремо відзначаються ризики фінансового навантаження на місцеві бюджети, пов'язані із завданням фінансування заходів територіальної оборони [21].

Характерною відмінністю територіальної організації влади в умовах воєнного стану є поява нового виду тимчасового державного органу влади – військової адміністрації. До цього часу в Україні вже був досвід функціонування військово-цивільних адміністрацій на території Донецької та Луганської областей. Створення цих органів передбачено Законом України «Про військово-цивільні адміністрації» 2015 р. На військово-цивільні адміністрації села, селища, міста покладалися повноваження відповідних місцевих рад, їх виконавчих органів та сільських, селищних, міських голів, а на військово-цивільні адміністра-

ції району, області – повноваження відповідних районних, обласних рад та державних адміністрацій [14]. У 2021 р. відбулася реорганізація мережі військово-цивільних адміністрацій та створено 8 міських, селищних, сільських військово-цивільних адміністрацій в Луганській області та 10 міських, селищних військово-цивільних адміністрацій в Донецькій області [15–16]. Із утворенням військових адміністрацій повноваження військово-цивільних адміністрацій припинено [13; 17–18].

На військову адміністрацію покладається забезпечення дії законодавства України, забезпечення разом із військовим командуванням правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав і законних інтересів громадян [13]. Рішення про утворення військової адміністрації приймає Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування [13]. Безпосереднє керівництво військовими адміністраціями здійснюють їхні начальники, загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів покладається на керівників відповідних районних державних адміністрацій або начальників районних військових адміністрацій (у разі їх створення). Питання координації на контролі за діяльністю обласних військових адміністрацій розподілене між Генеральним штабом Збройних Сил України (з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану) та урядом (інші питання). Для районних військових адміністрацій ці функції відповідно покладені на Генеральний штаб Збройних Сил України й обласні військові адміністрації (у разі їх утворення) та уряд і обласні державні адміністрації [13]. Фінансове забезпечення виконання ними повноважень органів місцевого самоврядування має здійснюватися за рахунок місцевих бюджетів [13].

Основними видами військових адміністрацій є військові адміністрації населених пунктів, райони та обласні військові адміністрації. На наш погляд, формулювання «військові адміністрації територіальних громад» більше відповідає адміністративно-територіальному устрою, особливо враховуючи зміни територіальної організації влади в Україні, які відбулися протягом останніх років. Тим більше, що у Законі «Про правовий режим воєнного стану» зазначено, що військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад (із змінами, внесеними у травні 2022 р.). Водночас розуміємо, що застосування поняття «військові адміністрації

населених пунктів» є намаганням більш повного врахування можливих варіантів подій та ситуацій.

Воєнний стан зумовив необхідність уточнення різних правових аспектів діяльності ключових суб'єктів місцевого самоврядування. Практика виявила, що одним із найбільш гострих виявилось питання визначення підстав для припинення діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану. Зокрема йдеться про конкретизацію положень стосовно того, чи мають припинити свою діяльність відповідні обласні, районні ради у випадку створення обласної військової адміністрації. Важливими стали й питання уточнення підстав для створення військових адміністрацій, переліку повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, особливостей проходження служби в органах місцевого самоврядування у цей період. Зазначені аспекти знайшли відображення у відповідних законодавчих змінах. Так, крім перегляду основних підстав для створення військових адміністрацій, у травні 2022 р. було уточнено повноваження головної посадової особи територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії, не прийнято рішення про утворення військової адміністрації [13].

Відповідно до Закону «Про правовий режим воєнного стану» військові адміністрації населених пунктів утворюються в територіальних громадах, у яких представницькі органи місцевого самоврядування та / або їхні виконавчі органи, та / або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим законом [13]. Начальник цієї адміністрації призначається та звільняється Президентом України (за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації) [13].

Досвід показав, що з моменту проголошення правового режиму воєнного стану активного створення військових адміністрацій на базовому рівні місцевого самоврядування не відбулося. Прикладом створення військових адміністрацій на рівні населених пунктів стали військова адміністрація м. Києва (місто зі спеціальним статусом, з особливостями здійснення місцевого самоврядування), м. Кривий Ріг, а також селища, міста Донецької та Луганської областей (раніше діяли цивільно-військові адміністрації) [19; 17 – 18; 20].

Головними адміністративно-територіальними одиницями, де були створені військові адміністрації стали області. Основними підставами для утворення обласної, районної військової адміністрації є: нескликання сесії у встановлені законодавством

строки; припинення повноважень цих рад згідно із вимогами закону; для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки, порядку. Створення цих тимчасових органів здійснюється на основі надання місцевим державним адміністраціям статусу військових адміністрацій, а їх головам – статусу начальників військових адміністрацій [13].

Перелік повноважень військових адміністрацій населених пунктів охоплює сукупність питань, віднесених законодавством до відання місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. До їх переліку серед іншого віднесено: складання та затвердження місцевого бюджету; управління об'єктами житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту, зв'язку, що перебувають у комунальній власності територіальних громад; управління майном, яке перебуває у комунальній власності територіальної громади (крім питань відчуження, зокрема шляхом приватизації комунального майна, надання комунального майна в оренду на строк понад 1 рік); залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст, залучення їх коштів, коштів населення, бюджетних коштів на будівництво, ремонт і утримання об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури; розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, надання послуг територіальній громаді; забезпечення необхідного рівня і якості послуг населенню об'єктами комунальної власності територіальних громад [13].

Що стосується повноважень, які безпосередньо пов'язані з питаннями функціонування в умовах воєнного стану, то це такі повноваження: здійснення заходів правового режиму воєнного стану; допомога власникам квартир (будинків) у відбудові у випадку їх пошкодження під час бойових дій, терористичних актів, диверсій; сприяння проведенню призову громадян на строкову військову, альтернативну (невійськову) службу, сприяння їх мобілізації, підготовці молоді до служби в ЗСУ, організації навчальних, спеціальних військових зборів; здійснення заходів мобілізаційної підготовки, цивільного захисту; вирішення питань щодо надання військовим частинам, установам, закладам освіти ЗСУ службових приміщень, житла, комунально-побутових послуг; сприяння організації виробництва та постачання у війська продукції, послуг, енергоресурсів підприємствами та організаціями комунальної влас-

ності; забезпечення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки, об'єктів забезпечення життєдіяльності населення; скасування актів виконавчих органів місцевих рад, які не відповідають Конституції та законам України; прийняття рішень про дострокове припинення повноважень органів територіальної самоорганізації населення; забезпечення реалізації державних гарантій. На військові адміністрації населених пунктів покладаються повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування [13]. Як бачимо перелік повноважень є доволі широким. Водночас потребують уточнення окремі питання. Наприклад, що стосується дострокового припинення повноважень органів територіальної самоорганізації населення. Виникає питання йдеться про «органи самоорганізації населення», чи про більш широке коло можливих форм такої самоорганізації?

Щодо районних та обласних військових адміністрацій, то до основних їх повноважень віднесено: складання та затвердження районних, обласних бюджетів; управління об'єктами спільної власності територіальних громад, що перебувають в управлінні районних та обласних рад (крім питань відчуження, зокрема шляхом приватизації); регулювання земельних відносин (крім питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок); встановлення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки, об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення; забезпечення в умовах воєнного стану реалізації державних гарантій [13]. До повноважень обласної та Київської міської військової адміністрації віднесено прийняття рішення: про перелік підприємств, виробництво яких підлягає переміщенню (евакуації) із зони бойових дій, про розміщення місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань, зумовлених бойовими діями, терористичними актами, диверсіями або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків [13].

Воєнний чи надзвичайний стан є єдиною підставою для обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування є [10]. До переліку основних обмежень місцевого самоврядування, зумовлених правовим режимом воєнного стану, належить неможливість проведення місцевих виборів та місцевих референдумів [13]. Водночас правовий режим воєнного стану по суті не передбачає припинення функціонування місцевого самоврядування як форми публічної влади, передусім йдеться про визначення організаційно-правових засад здійснення органами місцевого самоврядування своїх повноважень в цих умовах або про

забезпечення виконання їх повноважень у випадку припинення діяльності цих органів. Таке забезпечення покладається на військові адміністрації [13]. Це розкривається у наступних положеннях:

– у випадку створення військової адміністрації населеного пункту Верховна Рада України за поданням Президента України «може прийняти рішення» про покладання на начальника військової адміністрації повноважень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови (у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення або скасування);

– у випадку створення обласної та / або районної військової адміністрації (на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення або скасування), у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області, або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення повноваження обласної та / або районної ради покладаються на обласні та районні військові адміністрації [13].

Для належного врахування наслідків війни для місцевого самоврядування важливо звернутися до ролі місцевих лідерів. Як показала практика, за виключенням окремих випадків, органи місцевого самоврядування активно включилися в процес реалізації завдань щодо здійснення заходів, спрямованих на забезпечення безпеки, захисту прав і інтересів жителів територіальних громад, розгортання руху національного спротиву. Можна зазначити, що у цей період спостерігаємо переламний момент у формуванні нового покоління місцевих лідерів, які отримали широке визнання суспільства (міські голови Києва, Миколаєва, Маріуполя, Харкова та ін.). Виборні посадові особи та службовці місцевого самоврядування, які опинилися в умовах тимчасової окупації, зіткнулися із значними ризиками для життя – від погроз до катування та вбивств. Воєнні злочини та насильство отримали значний суспільний резонанс в усьому світі. Так, на рівні Ради Європи прийнято окремі резолюції, проведено низку заходів, здійснено заяви щодо підтримки України, серед яких:

Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2022)2 від 16 березня 2022 р. щодо припинення членства РФ у Раді Європи [22];

– онлайн-серія марафону між українськими місцевими лідерами та їхніми іноземними колегами [23];

– започаткування онлайн-платформи Cities4Cities для підтримки органів місцевого самоврядування України [24];

– заява президента Європейського комітету із запобігання катуванням [25];

– заява Європейського комітету з питань демократії та врядування (CDDG) про агресію Російської Федерації проти України [26];

– засудження злочинів проти українських громадян та місцевих лідерів Президентом Конгресу Ради Європи [27];

– заява Генеральної секретарки Ради Європи Марії Пейчинович-Бурич щодо нелюдських злочинів у Бучі [28];

– реакція Президента ПАРЄ на повідомлення про вбивства російськими військами поблизу Києва [29];

– засудження викрадення українських мерів та обраних представників Президентом Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи [30].

Можна зробити висновок, що війна активізувала процес утвердження нової української державної еліти, здатної відстоювати та просувати національні інтереси. Зміни, що відбулися мають сприяти остаточному подоланню загрозової суперечності, яку відзначали дослідники, зокрема Л. Залізник, протягом нового періоду незалежності України: «ситуація, коли свідомість багатьох провідників нації нижче за національну свідомість пересічного українця» [31].

Висновки. Збереження стійкості системи місцевого самоврядування у період війни, внесок територіальних громад у забезпечення територіальної оборони доводять переваги децентралізації влади та підсилюють значущість здобутків попередніх років на шляху реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Принцип децентралізації знаходить належне відображення в законодавстві з питань національного спротиву. Так, до основних принципів побудови територіальної оборони віднесено принципи «централізації управління та децентралізації і контрольованої автономності застосування сил і засобів територіальної оборони» [9]. Поєднання місцевого самоврядування

та військового управління стало відповіддю на потребу протистояння військовій агресії спочатку на окремих територіях України (Донецька та Луганські області), пізніше на всій території України. Одним із основних варіантів для забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану є передача цих повноважень військовим адміністраціям, що має наслідком тимчасове одержавлення місцевого самоврядування. Такий підхід є дієвим для безперервності функціонування публічної влади в цілому та посилення оборонної ефективності держави.

Досвід свідчить, що на рівні територіальних громад не відбулося послаблення місцевого самоврядування як форми публічної влади. Навпаки, спостерігається зростання довіри населення до місцевих лідерів на тлі прояву їх лідерських якостей, зокрема патріотичного, морального лідерства та зміцнення системи публічного управління знизу. Місцеві лідери отримали широку підтримку як на національному, так і на міжнародному рівнях. У цілому можна говорити про «українізацію Європи», що є результатом самовідданого відстоювання Україною демократичних прав та цінностей. Для місцевого самоврядування це відкриває нові можливості для подальшого втілення цінностей доброго врядування, демонстрації кращого досвіду у цій сфері.

Основний фокус наукової уваги до проблем місцевого самоврядування у цей період зосереджено на розгляді наступних аспектів: обмеження місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; запровадження нових форм місцевого самоврядування на основі створення військових елементів управління та залучення їх до вирішення питань місцевого значення; визначення можливостей реалізації права територіальних громад на місцеве самоврядування в демократичній державі в умовах війни. Значний науковий інтерес становить питання визначення перспектив розвитку системи місцевого самоврядування у повоєнний час.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тітко Е. В. Цивільно-військові адміністрації як основна форма місцевого самоврядування в зоні конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Юридичні науки.* 2017. Вип. 1(2). С. 180–184. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2017_1\(2\)_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2017_1(2)_45).
2. Сікорський О. Військово-цивільні адміністрації, як спосіб забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі проведення антитерористичної операції. *Наукові записки Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Право.* 2017. Вип. 1. С. 160–164. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/snslnnp_2017_1_30.
3. Ануфрієв М. І. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій в зоні проведення антитерористичної операції. *Наукові праці МАУП.* 2016. Вип. 50. С. 73–76. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmapr_2016_50_15.
4. Шевченко В. Роль військово-цивільної адміністрації в забезпеченні виконання військовослужбовцями обов'язків у зоні АТО. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2017. № 2. С. 120–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2017_2_19

5. Бериславська О. Цивільно-військове співробітництво як вид суспільно-правових відносин у системі публічного управління. *Social development & Security*. 2019. Vol. 9, Iss. 2. С. 23–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2019_9_2_5.
6. Ященко В. А. Діалектика цивільно-військових відносин. *Інформація і право*. 2021. № 3. С. 184–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2021_3_24.
7. Мельник С. М. Ознаки військового управління: адміністративно-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 65. С. 41–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2019_65_8.
8. Мельник С. М. Повноваження Президента України у сфері військового управління. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2019. Т. 30(69). № 4. С. 141–145. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2019_30\(69\)_4_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2019_30(69)_4_25).
9. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n325>.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 27 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
12. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: указ Президента України від 14 березня 2022 р. № 133/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#Text>.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
14. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>.
15. Про утворення та реорганізацію військово-цивільних адміністрацій у Луганській області: указ Президента України від 19 лютого 2021 р. № 62/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/2021#Text>.
16. Про утворення та реорганізацію військово-цивільних адміністрацій у Донецькій області: указ Президента України від 19 лютого 2021 р. № 61/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/2021#Text>.
17. Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Донецькій області: указ Президента України від 30 березня 2022 р. № 188/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1882022-41917>.
18. Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Луганській області: указ Президента України від 31 березня 2022 р. № 192/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/2022#Text>.
19. Про утворення військових адміністрацій: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 68/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
20. Про призначення начальника військової адміністрації міста Кривого Рогу: розпорядження начальника обласної військової адміністрації. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. URL: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/260222758456600_n.
21. Висновок Головного науково-експертного управління 25 січня 2021 р. на проект Закону України «Про територіальну оборону України» № 4504 від 16 грудня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682.
22. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428th meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe. Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a5da51.
23. Єднання місцевого самоврядування світу задля благополуччя людей і миру: онлайн-серія марафону між українськими місцевими лідерами та їхніми іноземними колегами. Офіс Ради Європи в Україні. 8 квітня 2022 р. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/news-event/news/-/asset_publisher/m9nDZlgeFMpW/content/local-governments-unite-for-welfare-and-peace-online-marathon-series-between-ukrainian-local-leaders-and-their-international-counterparts?inheritRedirect=false&redirect=https%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fuk%2Fweb%2Fkyiv%2Fnews-event%2Fnews%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_m9nDZlgeFMpW%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-4%26p_p_col_count%3D1.
24. Cities4Cities: започаткування онлайн-платформи для підтримки органів місцевого самоврядування України. Офіс Ради Європи в Україні. 29 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/cities4cities-new-matchmaking-platform-launched-to-support-ukrainian-local-and-regional-authorities>.
25. Заява президента Європейського комітету із запобігання катуванням. Офіс Ради Європи в Україні. 31 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/statement-from-the-cpt-president>.
26. Заява Європейського комітету з питань демократії та врядування (CDDG) про поточну агресію Російської Федерації проти України. Офіс Ради Європи в Україні. 28 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/zaava-evropejs-kogo-komitetu-z-pitan-demokratii-ta-vraduvanna-cddg-pro-potocnu-agresiu-rosijs-koi-federacii-proti-ukraini>.

27. Президент Конгресу Ради Європи засуджує злочини проти українських громадян та місцевих лідерів. Офіс Ради Європи в Україні. 6 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-congress-president-condemns-the-crimes-against-ukrainian-citizens-and-elected-local-leaders>.

28. Заява Генеральної секретарки Ради Європи Марії Пейчинович-Бурич щодо нелюдських злочинів у Бучі. Офіс Ради Європи в Україні. 5 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/statement-by-council-of-europe-secretary-general-marija-pejcinovic-buric-on-the-atrocities-in-bucha>.

29. Президент ПАРЄ відреагував на повідомлення про вбивства російськими військами поблизу Києва. Офіс Ради Європи в Україні. 4 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/pace-president-reacts-to-reports-of-civilian-killings-by-russian-forces-around-kyiv>

30. Президент Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи рішуче засуджує викрадення українських мерів та обраних представників. Офіс Ради Європи в Україні. 30 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/congress-president-strongly-condemns-abductions-of-ukrainian-mayors-and-elected-representatives>

31. Залізник Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ : Шлях, 2014. 168 с.